

*С.О. Кравцов**S.O. Kravtsov*

ТЕОРЕТИЧНЕ БАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ: СТАН, ПОГЛЯДИ, ПІДХОДИ

Abstract. The formation and development of the theoretical vision of a social adaptation are clarified. Some trends and separate views of famous sociologists, economists, psychologists, and public figures-scientists on its functioning are analyzed. Main models of the process of social adaptation of a person to various socio-economic conditions are outlined.

Постановка проблеми та її актуальність. Вступ до трудового життя з орієнтацією не на досвід, а на ідеали, засвоєні під час навчання та виховання, традиційно розглядався як негативна особливість молодого працівника. Такий підхід справедливий у тому разі, якщо роботодавець вважає неможливим освоєння специфіки виробничої діяльності в рамках організації ще в процесі професійного навчання. Більшість організацій, установ і підприємств (далі – підприємство), що досягли певного рівня стійкості та розвитку, під час реалізації стратегії диверсифікації або освоєння нових ринків віддають перевагу консерватизму своїх вимог до персоналу, висуваючи на перший план ті, що пов'язані з досвідом. Підприємства, що реалізують підприємницьку стратегію або стратегію зміни курсу, можуть виявитися зацікавленими у працівниках, зорієнтованих на "ідеальні уявлення" про основні елементи трудової діяльності, особливо в тих випадках, коли ці уявлення відповідають організаційній культурі підприємства.

У цьому випадку суспільство стикається із соціально-психологічними, а не тільки із соціально-економічними чинниками, що впливають на молоду людину під час її становлення як "професійної" людини. Сучасному працівникові вже мало знати та вміти, для нього найважливішим стає момент самоствердження. На нашу думку, соціально-психологічні процеси не розкривають повноти проблеми. Вплив на молодого працівника з боку як роботодавця, так і виробничого колективу під час його соціальної адаптації на першому робочому місці актуалізує вивчення проблемних питань.

Аналізуючи різні підходи до визначення поняття "соціальна адаптація" та через це поширюючи його на соціально-економічне середовище сучасної України, ми дійшли висновку, що це поняття об'єднує процес пристосування індивідуума до періодично виникаючих соціально значущих інноваційних змін і відповідну їм послідовність незавершених адаптивних станів, що нашаровуються один на одного. Тому соціальну адаптацію не слід розглядати як підсумок, тобто завершений процес: це постійно існуючий, еволюціонуючий процес.

Поняття "соціальна адаптація" є загальнонауковою категорією такого виду, який виникає у разі міждисциплінарного підходу до вивчення того чи іншого предмета певного дослідження. Екстраполяція на численні сфери різних дисциплін, на нашу думку, сприятиме інтеграції відповідних знань у цілісні теоретичні конструкції.

Метою статті є висвітлення різних підходів до визначення соціальної адаптації, яка може сприяти подальшому розвитку таких значних, багатопланових напрямів у сучасній соціологічній науці, як соціологія праці, соціологія професій, економічна соціологія, соціологія ринку, соціологія особистості тощо, та, можливо, виникнення нових течій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перших у зарубіжній соціології звернувся до проблем соціальної адаптації англійський соціолог і філософ Г. Спенсер. Пристосування, або соціальна адаптація, визначається ним як "...безперервна підтримка відповідності внутрішніх відносин до зовнішніх" [1]. Подальший розвиток наукового аналізу понять "адаптація", "соціальна адаптація" пов'язано з іменами Г. Тарда, Р. Парка, Е. Берджесса, Т. Парсонса, Е. Шилза, У. Томаса, Ф. Знанецького, Л. Уайта, Дж. Стюарда, Дж. Мердока, М. Харріса, П. Сорокіна та ін.

Визначення соціальної адаптації було предметом розгляду і в радянській науці. У психології розробка соціальної адаптації пов'язана з іменами А.Н. Леонтєва, А.А. Налчаджяна, Л.В. Петровського, Ж. Піаже та ін. Медичний напрям представлено роботами Р. Віхрова, І. Давидовського, Г. Сельє та ін. В.А. Александров, І.В. Власова, Н.Л. Пушкарьов, Б.С. Хорев та інші розкривають демографічний аспект соціальної адаптації. Етнографічний напрям, що вивчає соціальну адаптацію етносів до умов середовища, представлено працями В.В. Гриценка, Л.М. Дробіжевої, І.А. Субботіної, В.А. Тішкова та ін.

За останній час до дослідження соціальної адаптації звертаються та активно розроблюють як теоретичні, так і практичні (прикладні) аспекти цієї проблеми такі учені, як: Л.А. Беляєва, Л.А. Гордон, М.А. Гуревич, Л.В. Корель, П.М. Козирева, С.П. Кузнецов, М.В. Рюм, В.І. Чупров та ін.

У центрі уваги української соціологічної науки є як загальні закономірності соціальної адаптації, так і її характер, зміст, темпи та типи. Велике місце в предметному полі соціології посідають питання соціальних механізмів, критеріїв і показників соціальної адаптації робітничого класу. Ці та інші аспекти розглядаються такими фахівцями, як А. Хмельов, В. Хмелько, О. Злобіна, В. Тихонович М. Черниш, Л. Орбан-Лембрік, О. Симанчук та ін. Внаслідок того, що зазначена тематика є недостатньо розробленою та вивченою в українській науці, вона, на наш погляд, більш актуалізується в умовах тривалого реформування як всієї системи освіти держави, так і професійно-технічної зокрема.

Виклад основного матеріалу. Слід наголосити на тому, що соціальна адаптація не є чимось віртуальним або нереальним, вона – самодостатній процес, хоча і тісно пов'язаний з іншими спорідненими соціальними процесами.

Так, наприклад, поряд із поняттям "соціальна адаптація" використовуються такі поняття, як: "соціалізація", "пристосування", "розвиток", "формування", "станов-

лення", "виховання" тощо. Але кожне із них не є відбиттям іншого. Зокрема, Т. Шибутані трактує поняття "соціалізація" як безперервну адаптацію особистості до реакцій інших людей, до оточення [2, 162] та диференціює її до певної конкретної ситуації, сукупності обставин. Тобто використовує її для визначення процесу послідовного пристосування на основі ситуативних адаптацій особистості під час подолання типових ускладнень, а поняття "пристосування" – як визначення "пристосування організму до потреб специфічних ситуацій" [3, 167].

Т. Парсонс роль поведінкового організму трактує як адаптивну підсистему [4]. Виходячи з того, що під включенням особистості до суспільного життя він розуміє соціальну адаптацію [3, 169], можна припустити, що кожен індивідуум завдяки процесу формування внутрішніх структур психіки через засвоєння зовнішньої соціальної поведінки (інтеріоризація) адаптується до нової підсистеми культури. Через це відбувається диференціація соціальних ролей, що відзначили П. Жане, Ж. Піаже, А. Віллон та інші вчені. Вони розуміли, що під час фази соціальної адаптації відбувається пристосування індивіда до соціального середовища. Завдяки інтеріоризації під впливом соціальної системи соціальне середовище, змінюючись через внутрішнє "Я" людини, виявляється у зміні її поведінки. Поведінкові новації починаються із порушення рівноваги соціальної адаптації особистості до особливостей системи та завершуються стабілізацією, але вже на іншому рівні [5, 349].

Слід відзначити, що М. Вебер як основоположник парадигми соціальної дії відносив її до інтерпретативних парадигм, суть яких полягає в тому, що вони своїми коренями йдуть у так звану соціологічну традицію герменевтики (навчання та мистецтво тлумачення різних явищ, розуміння іншої індивідуальності, до яких належать правила, згідно з якими мають будуватися пояснення поведінки людей).

Створивши "розуміючу соціологію", М. Вебер у центрі вивчення соціальних дій виокремив рушійні чинники всього людського існування. Його вихідний постулат полягав у тому, що структура соціальної реальності створюється соціальними діями індивідів.

М. Вебер вважав, що соціологія, у першу чергу, покликана зрозуміти та інтерпретувати поведінку людей і розкрити значення дій, які самі люди їм надають, за допомогою виявлення зв'язку між поставленою індивідами метою та доступними засобами її досягнення. Соціолог був переконаний, що в міру розвитку суспільства люди думають і діють більш раціонально, тому все більше соціальних дій стають зрозумілишими, передбаченими, що, врешті-решт, веде і до проникнення в суть. Цей процес безпосередньо можна віднести до проблем соціальної адаптації, оскільки вона постійно розвивається та пристосовується до обставин, в яких опинилася людина. Отже соціальна адаптація людини є і пасивною соціальною дією також.

Дуже цікавим та, на нашу думку, вагомим є психоаналітичний та психодинамічний підходи до пояснення процесу соціальної адаптації, які базуються на теоріях З.Фрейда та А. Фрейд. Ці підходи є більш розробленими та мають концептуальну систему опису процесу пристосування людини до соціального середовища. Разом із поглядами У. Томаса та теорією біологічної еволюції А. Емерсона ця система має па-

радикальне значення. У рамках цієї парадигми слід розглядати три типи соціальної адаптації:

- здійснення людиною змін зовнішнього середовища для приведення його у відповідність до власних потреб;
- внутрішні зміни особистості з метою пристосування до середовища;
- пошук індивідумом сприятливого для функціонування організму середовища [6].

Вагомий внесок у розвиток теорії соціальної адаптації зробив відомий соціолог Е. Дюркгейм. У своїй праці "Суспільний поділ праці" [7] він говорить про поділ праці крізь призму права для дослідження видів соціальної солідарності. Завдяки цьому він робить висновок про існування між людьми системи прав та обов'язків, що поєднують їх одне з одним на перспективу.

За О. Контом, у суспільстві одночасно діють дві тенденції. По-перше, це пристосування (спосіб дії) до наявних умов (адаптація). По-друге, це прагнення їх змінити (спосіб роздуму). У певні моменти настає їх "поєднання" – періоди "заціпеніння", які становлять стадії (фази) в розвитку цивілізації.

Проте людський дух під впливом пристрастей, ілюзій спонукає людину до діяльності. Це не дозволяє під час соціальної адаптації блокувати історичний прогрес: а) матеріальний прогрес – поліпшення умов життя; б) фізичний прогрес – біологічне удосконалення людського роду; в) інтелектуальний прогрес – розумове та моральне вдосконалення людства. О. Конт виходить з єдності (а не різноманітності) людства, звідси і його орієнтація історичного розвитку, яку укладено у природному законі "трьох стадій" прогресу людства [8, 143–144].

Але Е. Дюркгейм відкидає тезу О. Конта про "роботизацію" особистості, тобто зведення людського "Я" до ролі машини на підприємстві. Якщо людина не розуміє, для чого мають виконуватися ті операції, які від неї чекають, або якщо вона їх не пов'язує ні з якою метою, – у цьому випадку виконувана нею робота буде рутинною. Людина перестане бути живою клітиною цілісного організму, яка взаємодіє з іншими клітинами та відчуває на собі вплив всіх необхідних соціальних чинників. Вона взагалі перестане відповідати хоча б одному із чинників процесу соціальної адаптації. Тут ніякої мови не може йти про моральні цінності та ідеали, які за мету мають постійне удосконалення [7].

Поняття соціальної адаптації також використовується в теорії еволюції соціальної антропології А.Р. Редкліфф-Брауна, де воно вживається або може вживатися як під час вивчення форм органічного життя, так і під час вивчення форм соціального життя. Як відзначає вчений, живий організм здатний продовжувати своє існування, тільки якщо він адаптований як до зовнішніх, так і до внутрішніх умов. Внутрішня адаптація залежить від узгодженості різних органів та їх діяльності, завдяки якій різні фізіологічні процеси утворюють безперервно функціонуючу систему, підтримуючи життя в організмі. Зовнішня адаптація – це пристосування організму до середовища, в якому він живе. Розрізнення зовнішньої та внутрішньої адаптації – це всього лише спосіб розрізнення двох аспектів адаптаційної системи, єдиної для всіх організмів одного виду.

У роботах Г. Спенсера використовується термін "кооперація", під яким розуміється інша межа соціальної адаптації. Наприклад, існування сім'ї бджіл залежить від комбінації дій окремих робочих бджіл у збиранні нектару та пилку, виробленні воску, побудові стільників тощо. Таким чином, соціальна адаптація вимагає пристосування поведінки окремих організмів до потреб процесу, який підтримує соціальне життя в цілому [9, 17].

Дуже змістовними, на нашу думку, є ідеї Г. Зіммеля щодо вивчення питань професіоналізму. Він опирається на так звану гіпотезу наслідування, під якою розуміє геніальність, талант, здібності людини як сукупність загальної праці предків в історичному контексті, що протягом століть засвоювалися під час тієї чи іншої праці. У цьому сенсі він розуміє здатність витратити менше часу на певну роботу завдяки так званій "кваліфікованій праці" талановитою, геніальною особою, ніж іншими працівниками. Тобто, "...за умови рівності в активній витраті сил з боку суб'єкта, діяльність дуже відрізнялася в тій мірі, в якій організація психофізичної системи містила б у собі різну та з різною легкістю комбіновану суму переробленого досвіду та вміння предків" [10, 473]. Отже під процесом адаптації він розуміє здатність швидкого пристосування працівника до певних умов праці та вимог роботодавця на основі природжених якостей.

У концепціях Ж. Піаже та Р. Мертона соціальна адаптація розглядається як зустрічний процес суб'єкта та соціального середовища. Так, Ж. Піаже у генетичній синтетичній психології одним із головних принципів вважає розвиток складних систем, який і трактується як адаптація, тобто "... як баланс між асиміляцією та акомодациєю, що, по суті, одне й теж саме, баланс у взаємовідносинах суб'єкта та об'єкта" [3, 170]. Щодо ідей Р. Мертона, то у своїх міркуваннях він представляє соціальну адаптацію як баланс потреб та санкцій соціального середовища, з одного боку, та соціального чинника, з іншого. Крім того Р. Мертон вважає, що соціальна адаптація спрямовується цілісно-нормативними комплексами суспільної системи. Р. Мертон розділяє її на декілька форм: комфортність, інновація, ритуалізм, ретритизм, заколот. Слід наголосити на тому, що форми виділяються на основі критерію прийняття/неприйняття культуралізаційно схвалюваних цілей та заходів діяльності.

Якщо під час соціальної адаптації особа є активним суб'єктом, то виникає запитання: у чому саме полягає суть свободи соціальної активності особи та які її межі? Включаючись у суспільне життя, особа зберігає свободу вибору соціальних ролей, соціальних спільностей, цінностей, форм і видів діяльності. Людина вибирає своє майбутнє, свої варіанти реалізації соціальних ролей відповідно до своєї життєвої мети та амбіцій. Особисті пріоритети, ієрархія цінностей визначають поведінку особи у конфлікті ролей, коли людина робить свій вибір на користь якоїсь ролі – вченого-соціолога, політика, дбайливого щирого сім'янина або щасливого бізнесмена тощо. Звичайно, у межах запропонованих суспільством обставин особа має можливість творити свою долю і сприяти суспільно значущим перетворенням внаслідок трудової діяльності. Інакше кажучи, особа пристосовується до соціального середовища. Суспільство обмежує свободу вибору особою. Свобода особи не поширюється

ся на загальнолюдські та загальногромадянські рольові рекомендації. Щоб включитися в соціальні зв'язки, людина має хоча б елементарно оволодіти правилами, нормами людського спілкування, співжиття, знати мову, культуру суспільства тощо. Суспільство обмежує людині свободу діяльності, створює об'єктивні можливості (матеріально-технічні ресурси, нагромадження духовно-наукового потенціалу тощо) для досягнення поставленої мети [5, 343–344].

Отже, людина адаптується до соціальних умов, активізує діяльність у сфері громадського життя, всіляко прагне до культури, соціальний досвід, норми моралі та поведінки, виявляючи соціальну творчість та поєднуючи все це із власними професійними уподобаннями. Суспільство зацікавлене в збереженні своєї цілісності, стабільності, у постійному русі шляхом соціального прогресу, тому воно створює механізми цілеспрямованого впливу на соціальну активність людини і, насамперед, на її ціннісні орієнтації, тому що цінності та мотиви соціальної активності є основою вільної людини, її вільного вибору в житті, її активної діяльності.

Визрівання та постійне розв'язання суперечностей здійснюється у процесі соціальної адаптації індивіда, коли свідомо засвоюються соціальні норми та цінності, виконуються рольові вимоги та здійснюються сподівання. Саме у процесі соціалізації і реалізується в різних формах соціальний контроль. Виконуючи декілька функцій на індивідуальному рівні і в межах соціальної системи, соціальна адаптація, з одного боку, сприяє особі у формуванні своєї громадянської орієнтації та поглядів на явища навколишнього світу, а з іншого – є способом існування та відтворення соціальної системи. На індивідуальному рівні соціальна адаптація передбачає процес навчання особи основам і переважаючим цінностям соціально-економічної системи. Соціальна адаптація дає людині уявлення про призначення та зміст відносин індивіда із системою: якими законами, правилами та нормами регулюються її поведінка в соціальній сфері. Процес соціальної адаптації забезпечує підтримку та відтворення соціальної сфери. Це взаємодія між особистістю та суспільством [там само].

Різноманітність визначення соціальної адаптації суб'єктів суспільних відносин до нових економічних умов, на нашу думку, говорить про її взаємозв'язок з індивідуально-психологічними особливостями особистості. О. Дейнека розглядає якості, характерні для представників різних соціальних груп, що перебувають по різні боки лінії роз "адаптованість/деадаптованість" до ринкових умов, а також особистісні особливості соціально адаптованих до ринку праці людей.

Пріоритетність цих особливостей полягатиме в тому, що сприятиме соціальній адаптації особистості [11]:

- комунікативна обдарованість;
- стресостійкість;
- уміння навчатися;
- саморегуляція та активність;
- гнучкість характеру (здатність у різних життєвих обставинах виявляти різні риси характеру), що відповідає ринковій орієнтації;
- виразні вольові якості;

- прикладний інтелект;
- високий рівень розвитку пам'яті та уваги;
- вираженість мотиву досягнення;
- перевага спрямованості на справу, а не на спілкування.

Дослідження А. Фернхема показали, що із суб'єктивним відчуттям благополуччя пов'язано певні особистісні чинники: позитивна самооцінка, внутрішній локус-контроль. Відчуття щастя виявилось тісно пов'язаним з екстраверсією, соціальною сміливістю та динамізмом [12]. Негативний ефект пов'язаний зі сприйнятливістю до чужого впливу, схильністю відчувати почуття вини та напруженості. Люди з високим рівнем невротизму, як правило, значно менше задоволені обсягом роботи, своїми колегами та зарплатою.

Отже, залежно від індивідуальних особистісних характеристик, людина, що адаптується на ринку, може перебувати на різних рівнях соціальної адаптації:

- рівень усвідомлення вимог середовища, але неприйняття його цінностей;
- рівень взаємної толерантності особистості та її соціального середовища;
- рівень акомодатії, який вимагає поступок, що виникають на рівні толерантності;
- рівень асиміляції (повне пристосування – відмова особистості від своїх колишніх цінностей та прийняття нових).

Із цими рівнями адаптації співвідносні такі її види, як добровільна та вимушена.

Добровільно людина адаптується у тому разі, коли нові способи соціальної дії не суперечать її цінностям і, найголовніше, відповідають її особистісним якостям. Вимушена адаптація виявляється, коли людина чинить опір новому та організує свою діяльність, ґрунтуючись винятково на минулому досвіді, соціальному стані, зв'язках. Найчастіше такий вид адаптації притаманний особам літнього віку, які не бажають відмовлятися від стереотипів застарілої соціально-економічної системи (гарантований заробіток, соціальна підтримка тощо). Але й серед осіб середнього віку є категорія, яку можна визнати "вимушено дезадаптованими". Це ті, які часто сприймають нові вимоги, але не наділені якостями ринкової орієнтації, менш енергетично обдаровані, недостатньо врівноважені та мобільні.

Вплив на людину об'єктивних чинників, пов'язаних з трансформацією суспільства, суб'єктивне сприйняття та оцінка цих чинників можуть мати багатоспрямовану дію. Так, можливі ситуації, коли зміни об'єктивно мають позитивний характер, а ставлення до них складається негативне. І, навпаки, негативні зміни на суб'єктивному рівні можуть сприйматися позитивно. Наприклад, люди по-різному оцінюють суму своїх доходів.

Вимушена та неглибока адаптація може перейти у стан дезадаптації. Рівні її прояву, на нашу думку, можуть бути такими:

- психосоматичний: невротичні симптоми, психогенні захворювання;
- особистісний: заздрість, надвисокий егоїзм, агресивність або песимізм, апатія;
- міжособистісне спілкування: конфліктність, безвідповідальність, надіндивідуалізм;

- моральний: аморальність, націоналізм, втрата гідності;
- соціальний: бідність.

Результати соціальної адаптації можуть призводити до істотних змін у способі та стилі життя. Для виміру та опису стилю життя Ю. Швалб пропонує використовувати такі вектори [13]:

- вектор можливостей;
- вектор захищеності;
- вектор відповідальності;
- вектор вимушеності.

Об'єктивна або суб'єктивна неможливість самореалізації та досягнення значущих цілей, почуття соціальної та економічної незахищеності або втрата відповідальності та контролю над ситуацією переводять стиль життя у площину "вимушеності", що є показником дезадаптації до несприятливого рівня життя.

О. Дейнека відзначає, що настанова людини з "ринковою" психологією – готовність відповідати за конкретний результат своєї роботи – формується в людині з високими життєвими цілями. Подібний образ "бізнесмена" вимальовується у теорії стилів життя Ю. Швалба та визначається перетинанням і взаємодією цінностей: можливостей, волі та відповідальності при низькому рівні об'єктивної та суб'єктивної захищеності [13].

Напрацювання П. Козирьової щодо оптимізації процесу соціальної адаптації до зміненої системи праці пов'язуються з багатьма чинниками, але, перш за все, із підвищенням ефективності оволодіння суб'єктом праці обраною професією на різних життєвих етапах, подоланням ним адаптаційних ускладнень і розвитком здібностей до успішної професійної діяльності в нових соціально-економічних умовах. Можна виділити такі напрями, як безперервна освіта, розвиток професійної компетентності щодо обраної системи праці, корекція особово-професійних якостей, оволодіння технологічною культурою підготовки та здійснення професійної діяльності, залучення працівників до процесу безперервної професіоналізації.

Відзначимо також і працю Л. Корель про соціологію адаптацій [14]. Автором сконструйовано класифікацію адаптацій, що структурує види, типи, форми, способи адаптацій на основі розроблених теоретичних (понад 30) та емпіричних (140) індикаторів. Ця класифікація, по-перше, дає можливість "розкласти" єдиний пристосовний процес на його окремі складові; по-друге, побачити цей процес у цілому, у безлічі його сторін, тобто виконує одночасно аналітичну та інтеграційну функцію.

Запропонована концепція розмежування адаптацій в еволюційних і біфуркаційних середовищах, що акцентує увагу на характерологічних особливостях і відмінностях середовищ і адаптацій, прояснює сенс, зміст, характер і "життєві перспективи" суб'єктів адаптації в ході процесів пристосування в умовах еволюційних і біфуркаційних перетворень. Якщо в першому випадку суб'єкт має високі шанси зберігати "контроль за ходом змін, за своєю долею", то в другому – повністю втрачає ці позиції.

Л. Корель проведено декомпозицію внутрішнього устрою механізму соціальної адаптації, зокрема за допомогою виділення трьох стадій адаптаціогенезу в умовах

великих суспільних зламів (соціального шоку, мобілізації адаптивних ресурсів, відповіді на виклик середовища) і структуризації соціальних регуляторів (засобів та антизасобів) адаптації та інших процедур. У Росії на початок ХХІ ст. ряд інститутів, організацій і соціальних груп успішно минули всі три стадії адаптаціогенезу, проте багато інших все ще перебувають на початкових його етапах.

На основі комплексу критеріїв Л. Корель виділила та описала чотири найважливіші типи адаптивних механізмів, що характеризуються принциповими, сутнісними відмінностями: 1) адаптація як розвиток; 2) адаптація як захист; 3) адаптація як відхід (ухилення); 4) адаптація як реверсія. Якщо першу модель слід розглядати як позитивну, таку, що забезпечує вдосконалення внутрішньої структури суб'єкта адаптації, то остання є безумовно негативною за своєю спрямованістю та змістом. Друга та третя модель, залежно від дієвого контексту, можуть мати як нейтральний, так і негативний характер. У пострадянській Росії під час реформування найбільшого поширення, на її думку, набули друга, третя та четверта моделі [14].

Л. Корель апробовано можливість використання ідей класиків соціологічної думки (С. Парето, М. Вебера, У. Томаса, А. Маслоу, Дж. Хоманса, Г. Беккера, Ф. Знанецького та ін.) у вивченні адаптивного механізму соціуму (на прикладі сучасної Росії). Ці ідеї, як показав їх аналіз, містять потужний епістемологічний ресурс для аналітичних досліджень соціальної адаптації, який, проте, до цих пір є незапитаним ані вченими, ані фахівцями сфери освіти [14].

Цікавою є позиція О. Рабинович щодо професійно спрямованої адаптації випускників. Як вважає дослідник, під час організації системи підвищення кваліфікації на виробництві слід враховувати забезпечення суспільного управління з боку управлінських та інженерно-технічних структур за допомогою інтеграції безперервного процесу професійної діяльності та підвищення кваліфікації безпосередньо в системі професійної освіти та самоосвіти. О. Рабинович робить висновок, що професійно спрямована адаптація молодих працівників включає три змістовні компоненти: теоретичний, аналітичний і практичний [15].

Теоретичним компонентом, як вважає автор, є освоєння методологічних, методичних знань про суть процесу адаптації, його структуру, самоорганізацію цього процесу під час вивчення змісту професійних знань, засвоєння адаптивних механізмів трудової соціалізації на основах комунікації людини на різних етапах її життя та соціально-професійної діяльності.

Аналітичним компонентом є:

- усвідомлена спрямованість включеності молодих фахівців у реалізацію особистих, соціальних і професійних цінностей самовизначення в трудовому колективі за допомогою засвоєння методик і техніки самоорганізації та самоадаптації під час саморозвитку, самовдосконалення в системі поетапної самореалізації;
- рефлексія фахівців в усвідомленні ними результатів усіх етапів процесу власної адаптації у цілісному соціальному процесі.

Практичний компонент означає:

- самостійне управління фахівцями процесом власної адаптації через аналіз ситуації, виявлення проблем, пошук засобів, шляхів і способів їх вирішення аналіз і корекцію отриманого результату;
- соціально-професійні уявлення про організацію самоадаптації в системі професійної освіти та самоосвіти [15].

Таким чином, кажучи про професійно спрямовану адаптацію молодих випускників у системі професійної освіти та самоосвіти, слід відзначити, що викладені аспекти, на думку О. Рабинович, покликані стати дієвим інструментом організації та забезпечення процесів саморозвитку та самовдосконалення в собі людських цінностей і професійно значущих механізмів, необхідних фахівцям у професійній самореалізації.

Найбільш відома також концепція Т. Кудрявцева щодо професійного становлення, в якій, на нашу думку, процесом завершеності соціальної адаптації особи може виступати не вибір конкретної професії, а виникнення стійкого та позитивного ставлення до неї. Беручи до уваги реалії сьогодення, можна запропонувати завершеність цієї концепції відповідним соціальним пристосуванням особистості до вимог ринку праці, роботодавця, трудового колективу, внутрішнього "Я" тощо та окреслення майбутніх перспектив для поліпшення власного матеріального, культурного та психічного стану [16, 48].

Вітчизняна соціологічна наука теж звертається до проблемних питань соціальної адаптації, її складової, професійного самовизначення молоді та подібних концепцій.

Однак, на наш погляд, дослідженню цих питань ще недостатньо приділяється уваги. Окремо можна відзначити таких фахівців, як Є. Головаха, С. Оксамитна, О. Щербак, Л. Щербак, Л. Голік, О. Симончук, Г. Костюк, С. Хутка, Я. Камінецький, С. Калініна, Г. Чепурко, С. Сидоренко, Л. Орбан-Лембрик, Н. Шапошнікова та ін.

Так, Є. Головаха розглядає професійне самовизначення як зв'язок з життєвими перспективами особистості, що досліджуються у контексті життєвих мети та планів [17].

Практичним дослідженням із зазначених вище фахівців значну увагу приділяють Л. Щербак, О. Щербак і Л. Голік. У своїх емпіричних дослідженнях вони виділяють низку заходів щодо адаптації випускників ПТУ на підприємствах м. Києва, серед яких закріплення наставників, зменшення для них з цією метою норми виробітку, можливість працювати на сучасному устаткуванні та за сучасними технологіями [18, 35]. Однак, як відзначили фахівці, не у всіх областях України вживаються такі заходи. Тому, на наш погляд, слід говорити як про неоднорідність цих заходів, так і небажання підприємців використовувати їх.

Вагоме місце, на нашу думку, посідає праця Г. Костюка "Поєднання навчання з продуктивною працею – найважливіша умова всебічного розвитку школяра", яку присвячено розробці методологічних і теоретичних проблем психології трудового виховання, навчання та професійного самовизначення. Він стверджує, що різнобіч-

ного розвитку особистості не може бути досягнуто без поєднання теорії вивчення провідних навчальних процесів із практикою і що значних успіхів у розвитку особистості можна добитися за умов раціонального поєднання навчання та праці та оптимальної їх взаємодії в навчально-виховному процесі.

Г. Костюк всіляко обстоює ідею вибору професії та оволодіння нею в загальноосвітній школі, що мало б забезпечити умови свідомого обрання професії кожним випускником школи. Водночас автор підтримував думку, згідно з якою "слід визначити широкі профілі виробничого навчання, які охоплюють кілька вужчих спеціальностей та які дають можливість учням у майбутньому переходити від однієї спеціальності до іншої" [19, 16–17].

Значним внеском у розвиток теорії соціальної адаптації є, на нашу думку, праці Л. Орбан-Лембрик. Так, говорячи про соціально-психологічні основи професіоналізму особистості, дослідник виокремлює певну низку тлумачень останнього, що відповідає загальному визначенню соціальної адаптації особистості [20, 147–149].

Стверджуючи свою індивідуальність і неповторність у взаємодії з іншими, виявляючи власну активність, здатність до творчості, особистість водночас намагається реалізувати себе як професіонал у діяльності та соціально-трудовах відносинах. Щодо категорії "професіоналізм особистості", то це поняття трактується по-різному:

- воно ототожнюється з професійною придатністю, що розглядається як сукупність психічних і психофізіологічних особливостей людини, необхідних і достатніх для досягнення певної ефективності у тому чи іншому виді діяльності;
- його ставлять в один ряд з поняттям "майстерність", вважаючи їх синонімами;
- ототожнюють з творчістю, під якою розуміють діяльність, спрямовану на створення нових матеріальних і духовних цінностей;
- це поняття розглядається як професійне самовизначення або як психологічна готовність, самоосвіта, самовиховання;
- соціально-психологічні особливості професіоналізму особистості поєднують із культурою спілкування, соціально-психологічною компетентністю, яку відрізняють від психологічної готовності та професійної майстерності (вважається, що природа соціально-психологічної компетентності складається з відповідних знань, уявлень і стереотипів, а психологічна готовність і майстерність охоплюють не лише знання, а й уміння, навички та інші компоненти);
- цю категорію можна ототожнити із самоефективністю особистості – наукове трактування мудрості, що міститься в позитивному мисленні (йдеться насамперед про людей компетентних, результативних, тих, які вірять у власні можливості) тощо [там само].

Соціально-психологічні основи професіоналізму особистості складаються із сукупності соціально-психологічних, соціокультурних та етнопсихологічних знань, умінь і навичок, якими повинен володіти індивід для ефективного здійснення соці-

альних та міжособистісних відносин (відбиття соціальних оцінок, регуляція поведінки тощо). Соціально-психологічний професіоналізм особистості характеризується певним рівнем психологічної готовності здійснювати процес спілкування; наявністю у людини здатності до самооцінки, самоаналізу, саморозвитку, самоорганізації, самоконтролю; вмінням сприймати та оцінювати інших людей у процесі взаємодії; здатністю відтворювати та відбивати соціально-психологічну реальність, активізувати складові комунікативного потенціалу особистості. Отже, можна виокремити такі соціально-психологічні компоненти, що становлять основу професіоналізму особистості у спілкуванні: психологічна готовність здійснювати міжособистісні стосунки; професіоналізм спілкування та своєрідність взаємин, що складаються між учасниками комунікативного процесу; характеристика соціально-психологічних знань, умінь і навичок, спеціальних здібностей, що підвищують ступінь готовності до взаємодії; самовиховання, самоосвіта та освіта як передумови досягнення вершин професіоналізму особистості у спілкуванні.

Професіоналізм особистості у спілкуванні – ціннісне ставлення індивіда до комунікативного процесу, мотиваційна готовність здійснювати його в умовах соціуму; це система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він вибудовує свою взаємодію з іншими людьми та ставиться до себе. Серед найвідоміших теорій соціально-психологічного "Я" виокремлюють такі: дзеркального "Я", соціального порівняння та самосприйняття. Становлення соціально-психологічного "Я", динаміка психічних процесів, комунікативних властивостей та якостей індивіда невід'ємні від суспільних умов і подій, які передбачають індивідуалізований характер і спосіб участі людини у взаємодії з іншими, актуалізують суб'єктність особистості. Коли вона виявляє соціально-психологічну компетентність, ідеться про почуття власної гідності, самооцінку та самоповагу як найважливіші регулятивні функції "Я". І чим вищим є рівень соціально-психологічної компетентності особистості, тим нижчою є вірогідність деформації "Я" [там само].

Суто медичним підходом до вивчення проблем соціальної адаптації є дослідження деяких американських учених. Зокрема Вільям Сілей та його колеги з Каліфорнійського університету у Сан-Франциско виявили, що один із видів набутого недоумства, так звану лобно-скроневу деменцію, пов'язано із зниженням кількості веретеноподібних нейронів у певній зоні кори головного мозку.

Лобно-скронева деменція призводить до соціальної дезадаптації. Ще в 1999 р. учені встановили зв'язок розумових здібностей людей і деяких мавп, зокрема шимпанзе, горил, а також дельфінів із наявністю веретеноподібних нейронів. У листопаді 2006 р. з'явилося повідомлення про те, що ці клітини виявлено і в горбатого кита. Хоча до кінця функцію веретеноподібних нейронів не вивчено, учені припускають, що вони можуть служити для навчання, запам'ятовування і пізнання себе в навколишньому світі. Сілей та його колеги стверджують, що веретеноподібні нейрони можуть відігравати ключову роль у становленні соціальних аспектів поведінки, але це одночасно і точка вразливості, тому що можуть спричинити дегенеративні захворювання. Інші учені оцінюють ці результати обережніше, підкреслюючи, що склад-

ні види поведінки не можуть бути приписаними тільки роботі певних клітин та ділянок мозку.

Висновки. Проаналізувавши деякі підходи до визначення соціальної адаптації та її вірогідних видів, ми можемо констатувати, що в більшості своїй її можна тлумачити двояко: перший підхід: соціальна адаптація – це пасивний процес пристосування суб'єкта до вимог суспільства ціною жертв з боку особи; другий підхід, мабуть, є адекватним реальним соціальним процесом і доцільним з позицій визначення процесів активної діяльності соціальної особи. У нашому випадку ми визначимо соціальну адаптацію як взаємодію соціальної реальності з уподобаннями особистості та домінування першої над останніми, включаючи також розуміння професійного пристосування особистості до вимог як певного підприємства, місця роботи, так і цих вимог до її трудових здібностей.

У цьому контексті, підсумовуючи викладене вище, слід наголосити на певною мірою нерозробленості практичної складової дослідження проблем соціальної адаптації як загальнонаукової теорії та необхідності поглиблення їх аналізу в аспекті професійно-технічної освіти України зокрема, і говорити про подальший аналіз і вивчення теоретичних напрямів тлумачення цього процесу.

-
1. *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские [Електронний ресурс] / Г. Спенсер. – Т. 1–3. – Режим доступу : www.i-u.ru/biblio/archive/spenser_opyty.
 2. *Осовий Г.* Актуальні проблеми профспілок України в умовах прискорення економічних реформ / Г. Осовий // Україна: аспекти праці. – № 1/2. – 1995. – С. 64–67.
 3. *Хуткая С.* Социальная адаптированность личности: концептуализация понятия / С. Хуткая // Социология: теория, методы, маркетинг. – № 2. – 2007. – С. 164–175.
 4. *Петровська Т.* Економіко-психологічна адаптація і стиль життя / Т. Петровська // Соціальна психологія. – № 6. – 2004. – С. 59–67.
 5. Соціологія : підруч. для вищ. шк. – Х. : Фактор, 2006. – 768 с.
 6. *Злобіна О.* Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О. Злобіна, В. Тихонович. – К., 1996. – С. 9.
 7. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. – М., 1996. – С. 256–309.
 8. *Капитонов Э.А.* История и теория социологии : учеб. пособие для вузов / Э.А. Капитонов. – М. : "Изд-во ПРИОР", 2000. – 368 с.
 9. *Рэдклиф-Браун А.Р.* Структура и функция в примитивном обществе : очерки и лекции : пер. с англ. / А.Р. Рэдклиф-Браун. – М. : Восточ. л-ра; РАН, 2001. – 304 с.
 10. *Зиммель Г.* Созерцание жизни // Избранное / Г. Зиммель – М. : Юрист, 1996. – Т. 2. – 607 с.
 11. *Дейнека О.С.* Экономическая психология / О.С. Дейнека. – Изд-во СПб. ун-та, 2000. – 158 с.
 12. *Ферхнем А.* Личность и социальное поведение / А. Ферхнем, П. Хейвен. – Питер, 2001. – 360 с.
 14. *Швалб Ю.* Психологічні критерії визначення стилю життя / Ю. Швалб // Соціальна психологія. – № 2. – 2003. – С. 14–20.
 15. *Корель Л.В.* Социология адаптаций: вопросы теории, методологии и методики / Л.В. Корель – Новосибирск : Наука, 1995. – 424 с.
 16. *Рабинович О.Т.* К проблеме профессионально-направленной адаптации специалистов в период последиplomной социализации / О.Т. Рабинович // Социс. – № 5. – 2007. – С. 51–56.

17. *Дудина О.М.* Професійна мобільність: хто і як приймає рішення змінити професію / О.М. Дудина, М.А. Ратникова // Социс. – № 11. – 1997. – С. 48–54.
18. *Грошилін Г.* Нові функції і роль держави в регулюванні соціально-трудоих відносин в Україні / Г. Грошилін // Україна: аспекти праці. – № 5. – 1996. – С. 33–39.
19. *Щербак О.* Вивчення стану працевлаштування випускників професійно-технічних навчальних закладів / О. Щербак, П. Щербак, Л. Голік // ПТО. – № 1. – 2006. – С. 34–38.
20. *Панченко В. Г.С.* Костюк і проблема професійного самовизначення молоді / В. Панченко // ПТО. – № 4. – 1999. – С. 16–19.
21. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Т. 1. – 576 с.